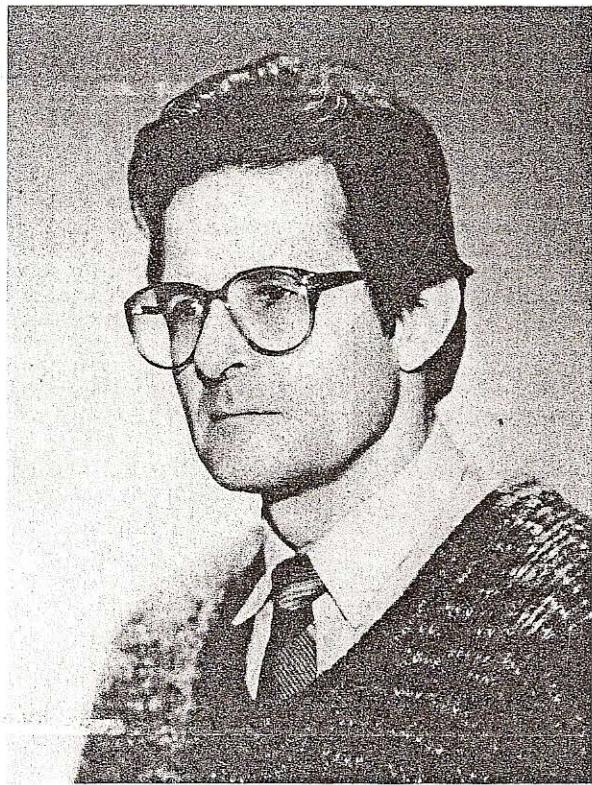

VELNIAS IR AUŠRINĖ

Norbertas VÉLIUS

Norbertas Vélius gimė 1938 m. Šilalės raj. Gulbių kaime. 1962 m. baigė Vilniaus universitetą. Dirbo Lietuvių kalbos ir literatūros institute. 1969 m. apgynė filologijos mokslo kandidato, 1989 m. – daktaro disertaciją; 1992 m. jam suteiktas profesoriaus vardas.

N. Vélius parašė studijas „Mitinės lietuvių sakmų būtybės“ (1977), „Senovės baltų pasaulėžiūre“ (1983, angl. k. 1989), „Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis“ (1989), už kurias suteikta Lietuvos valstybinė premija (1989). Yra paskelbęs 280 mokslo ir mokslo populiarinimo straipsnių, parengęs 12 lietuvių tautosakos leidinių („Lietuvių tautosaka“, 1967, t. 4, kartu su bendraautoriais; „Oi tu kregždele“, 1973; „Šiaurės Lietuvos pasakos“, 1974; „Laumių dovanos“, 1979; „Šiaurės Lietuvos pasakos ir sakmės“, 1985; „Kaip atsirado žemė“, 1986 ir kt.).

Vadovavo daugeliui tautosakinii ir kompleksinių ekspedicijų. Pats yra surinkęs apie 30000 lietuvių tautosakos kūrinių. Šiuo metu dirba Lietuvių literatūros ir tautosakos institute vyriausiuoju moksliniu bendradarbiu ir Vytauto Didžiojo universiteto Folkloristikos ir etnologijos katedros vedėju.

N. Véliaus studija „Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis“ buvo skirta populiariausiam lietuvių tautosakos ir mitologijos personažui VELNIUI. Joje nustatyta, kad velnias senojoje lietuvių religijoje ir mitologijoje buvo vienas iš svarbiausių lietuvių dievų, nesutaikomas Perkūno

priešininkas, deivų ir paprastų moterų suvedžiotas, mirusiujų pasaulio valdovas, gyvulių ir jų augintojų, žynių, amatininkų globėjas. Šiame žurnale spausdinamas N. Véliaus straipsnis „Velnias ir Aušrinė“ yra studijos „Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis“ tėsa. Jame autorius, daugiausia remdamasis lietuvių liaudies pasakomis, analizuoją velnio santykius su dangaus deive Aušrine. Šios deivės vietą lietuvių mitologijoje jau yra bandės nustatyti A. J. Greimas studijoje „Tautos atminties beiškant“ (1990, p. 113–184).

Tiesiog apie velnio santykius su Aušrine arba kitomis moteriškosiomis mitinėmis dangaus būtybėmis lietuvių tautosakoje beveik nieko nekalbama. Juos galima tik rekonstruoti iš nežymiai užuominų ir jau kitokių prasmė įgijusių tautosakos kūrinių. Šiuo aspektu tyrinėtinės pasakos „Jau nuolis, paverstas į arkli“ (AT 314), „Sesuo bėga nuo brolio, kuris nori ją vesti“ (AT 313E*), „Tikrasis ir netikrasis Ferdinandas“ (AT 531), „Aukso paukščio ieškojimas“ (AT 550), „Trys auksiniai sūnūs“ (AT 707). Sios pasakos yra išlaikiusios daug archaiškos mitologinės medžiagos, kuri prasišviečia pro standartinių jų rūbą. Kai kurie lietuviški šių pasakų variantai mitinės medžiagos, nepaklūstančios tradiciniams pasakos kanonams, turi tiek daug, kad juos sunku išsprausi į vieną ar kitą A. Aarnės ir S. Thompsono tarptautinio pasakų tipų katalogo siužeto schema.

Šių pasakų mitologiškumą jau yra pastebėjęs A. J. Greimas (1979), nagrinėdamas vieną pasakos „Tikrasis ir netikrasis Ferdinandas“ kontaminuotą variantą, išspausdintą M. Davainio–Silvestraičio pasakų leidinyje (DSSP 309–313), nemažai remdamasis atskirais kitų pasakų motyvais [1, p. 113–184]. Tačiau A. J. Greimas, iš esmės teisingai išsišravęs dangaus mitinės būtybės (Aušrinės) personažą, neatkreipė dėmesio į velną, be kurio neįmanoma iki galo išaiškinti tiek nagrinėtosios, tiek kitų minėtų pasakų mitinės prasmės. Panaudoti šias pasakas lietuvių mitologijos studijoms skatina ir didelis jų populiarumas Lietuvoje: pasakos AT 314 užrašyta apie 150, AT 531 – apie 170, AT 550 – apie 200; AT 707 – apie 250 variantų (LPKK).

Kiek retesnė pasaka „Sesuo bėga nuo brolio...“ Sprendžiant iš kitų tautų pasakų katalogų (AM 313E^x, EKH 313E^x, Krz 317), ji iš viso žinoma tik nedideliame regione (Lietuvoje, Latvijoje ir kaimyniniuose slavų kraštųose), tačiau daugiausia jos variantų (apie 50) užrašyta Lietuvoje (LPKK). Suomių folkloristas A. Aarne (1930), apžvelges daugumos minėtų pasakų paplitimą, yra linkęs manyti, kad jos yra susiformavusios Europoje [2,

p. 95, 131, 135]. Tačiau naudojant šias pasakas lietuviškų mitinių personažų analizei, anaipolt nemanoma ir neteigiamą, kad jos susiformavo tik lietuvių (baltų) mitologijos dirvoje. Kadangi beveik visos nagrainejančios pasakos yra žinomas daugeliui tautų ir jose yra atsiispindėjė beveik visiems indoeuropiečiams būdingi mitologijos dalykai, tai labiau tikėtina, kad jos formavosi veikiamos senosios indoeuropiečių mitologijos. Tik lietuviški šių pasakų variantai, būdami archaiški, išlaikę daugiau senosios mitologijos reliktų, ir šie reliktai turi specifinių lietuviškų (baltiškų) bruožų.

Bandant pagal minėtas pasakas rekonstruoti velnio ir dangaus mitinių būtybių santykius, paranku pradėti nuo pasakos „Jaunuolis, parverstas į arkli“, kurioje vienas iš veikėjų yra velnias. Jo paveikslas dar mažai transformuotas, išlaikęs savo senesnį pavidalą. Nors vienuose variantuose pasakos herojus tarnauja pas bevardį senį, „raganių“, „burtininką“, „pagonį“, „žmogedrą“, tačiau kituose pabrėžiama, kad jis tarnauja ne pas paprastą, o pas „prakeiktą“ senį, „nelabą“ poną, pas žaltį arba tiesiog – pas „velnią“, „seneliu“ pasivertusį velnią“. Vieta, kurioje herojus tarnauja, yra vadintama pekla, pragaru, kitu pašauliu ir išsivaizduojama esanti po žeme, „peklės žemėje“. Iš jų patenkama, kai žmogus pažada velniniui, „ko namie nepaliko“, kai nori iš velnio pasiskolinti pinigų, prakeikia savo vaiką. O išsiveduoti iš jos pavyksta tik stebuklingu būdu padarius upę, ezerą arba jūrą (metus rankšluostį, juostą), kuri atskiria žmonių pasaulį nuo ano, svetimojo. Pats ponas, pas kurį patenka pasakos herojus, kartais vaizduojamas karvės kojomis, viena skylute nosyje, jis važinėja arba jodinėja arkliais, savo dvare šalia pagrobtojo arklio, baltojo arklio arba kumelės laiko mešką, vilką, ožį, šunį, juodus aiklius, slibiną. Neretai tikraisais jo arkliais ir vadinami juodieji arkliai arba ožys. Gyvulius šis ponas šeria ir savo tarnui liepia šerti neįprastai, priešingai jų prigimčiai: arklį – mésą, o vilką, šunį – šienu arba žarijomis.

Matyti, kad pasakos herojus yra pakliuvęs į kitą pasaulį ir tarnauja to pasaulio valdovui – velniniui, o ne paprastam seneliumi. Ir šios pasakos angliskoje anotacijoje sakoma, kad berniukas tarnauja velniniui (AT 314).

Daug individualių archaiškų bruožų turi ir šios pasakos herojus – tarnas. Neretai jis gimsta neįprastu būdu, tarsi be tévo, arba tévui išvykus iš namų. Jis gimsta, kai bevaikė motina suvalgo pusę aukso obuolio, dalį žuvies, kai ilgai dievo prašo vaikų. Ir gimsta ne vienas, o dviese, dylikai, kas ménėsi po dylikai, kartu su kumeliuku, kumelei suéodus kitą to paties obuolio ar žuvies pusę. Neįprastu būdu gimusį herojų ir kumeliuką neretai bandoma nužudyti, bet jie išsigelbsti.

Pasakos herojus iš kitų veikėjų pirmiausia išsiskiria savo spindėjimu, žibėjimu. Jo yra aukšiniai plaukai, ranka ir plaukai, pirštai, o kartais jis pasidaro visas „blizgantis“, sidabrinis, aukšinis, „auksuotas, deimantuotas“.

Spindėjimas, žibėjimas pasakose yra aukšciau-

sias grožio idealas. Vadinas, igijęs aukšinius plaukus ar kitas kūno dalis, herojus tampa nepaprastai gražus. Todėl nenuostabu, kad karalaite, tik akimirka tepamačiusi jo aukšinius plaukus, bema-tant ji išmyli.

Zibantys (auksiniai, sidabriniai) plaukai ir kitos kūno dalys bei daiktai rodo svarbiausiojo pasakos veikėjo nepaprastą dangišką kilmę, ryšį su dangaus sfera, nes, kaip teigia V. Propas, „aukso [...] spalva yra saulės karalystės spalva“ [3, p. 271], o „tautos, nežinancios saulės religijos, nežino ir aukso spalvos“ stebuklingu daiktų [3, p. 271]. Kai kuriuose pasakos variantuose tiesiog sakoma, kad herojaus kaktoj buvo saulė, o ménuso – pakausy, kad jo galva „žibėjo kaip žvaigždė“ arba kad, jodamas į karą, jis gaudavo saulės, ménosio ir žvaigždžių rūbus.

Kitas specifinis pasakos herojaus bruožas yra žema jo socialinė padėtis. Tai dviejų ponų tarnas: iš pradžių jis tarnauja velniniui, o paskui – karaliui. Tačiau jis tarnauja ne pačiam velniniui ir karaliui, o velnio gyvuliams (seria velnio arklį bei kitus gyvulius) ir padeda karaliaus sodininkui, daržininkui. Vadinas, jis yra tarto tarnas. Šitokia žema socialinė padėtis greičiausiai nėra tik iprasta pasakos poetinė priemonė, siekiant sudaryti kontastą tarp žemos herojaus padėties pasakos pradžioje ir jo išaukštinimo pasakos pabaigoje, o ženklinia žemesnę herojaus vietą tarp kitų mitinių personažų.

Tarnaudamas dviem ponams, pasakos herojus dirba ne bet kokius darbus. Jis tiesiog yra apsigimęs arklininkas ir sodininkas. Arklius jis labai myli, kalbasi su jais, užuot šerės juos mésą ir žarijomis, kaip buvo velnio išsakyta, seria avižomis, dobilais, šienu. O jam dirbant sodininku, „labai gerai viskas auga“, obelų lapai ir obuoliai pasidaro auksiniai, sužysta nuvytės sodas, gerai auga javai, klesti visa karalystė, karaliaus dukras piršliai lanko. Šie du darbai, matyt, yra susiję su pasakos herojaus prigimtimi, yra jam būtini. Užtat tuose pasakos variantuose, kuriuose nėra velnio karalystės su seriamais arkliais, herojus prižiūri, šeria ir be galio myli savo krikštatėvių ar tėvų dovanotą arkliauką. O jei herojus nedirba nei sodininku, nei daržininku, tai dažnai pasakoje kokiui nors būdu yra minimas sodas, darželis, obuoliai ir gėlės. Herojus karalaiteems ištaiso darželius, „sodnelį“, nešioja gėles, mėčioja auksinį obuoli, kuriuo susižavėja jauniausioji karalaite, mėčioja sidabro, aukso ir deimanto obuolius.

Kartais aukso obelis arba obuoliai pasitaiko ir velnio karalystėje arba herojaus gimtineje. Herojus ir jo stebuklingasis arklys kartais gimsta, kai senelio, burtininko ar ragano paduotą obuolį suvalgo moteris ir kumelė. O arklius herojus kartais prižiūri ne tik pas velnią, bet ir pas karalių.

Tarnaudamas karaliui, pasakos herojus nori pasirodyti esąs paprastas žmogus, nuslepęs savo žibėjimą (dangišką prigimtį). Todėl jis ant galvos užsimaina karvės pilvą, avies skrandį, kiaulės ar kito gyvulio pūslę, kepuraitę, apsiriša rankšluosčiu, skudurais.

Dar atkreiptinas dėmesys į herojaus muzikos pomėgi. Herojus, norėdamas numaldyti velnio pyktį, skambina kanklėmis, pats pasidaro smuiką ir juo griežia, skamba visi jo metami obuoliai, o deimanto obuolys taip suskamba, „tarytum čia keli šimtai visokių muzikantų grajytų“.

Tiksliau nustatyti pasakos herojaus kilmę padeda artimesnė pažintis su arkliu, kuris yra neatiskiriamas jo palydovas. Pasakoje susiduriame su kelių rūsių arkliais, kurie sietini su skirtingais senaisiais mitiniais vaizdiniais. Pirmiausia tai velnio karalystėje esantis arklys, kuris kartu su herojum išsivaduoja iš velnio nelaisvės. Tuose pasakos variantuose, kuriuose nevaizduojama velnio karalystė, herojus arkli gauna iš tėvų, krikštėvio, pasigauna bevagiantį šieną ar avižas. Jo įsigytas arklys – nepaprastas: jis nulipdomas iš vaško, atsiranda, kai kumelė suėda „senelio“, „burtininkės“ ar kito nepaprasto veikėjo duoto obuolio dalį. Moterai suvalgius kitą to paties obuolio ar žuvies dalį, gimsta ir pasakos herojus. Vadinas, šiuose variantuose herojus ir arklys yra tarsi dvyniai. Negana to, viename pasakos variante sakoma, kad iš planetų knygos buvo išskaita, jog herojus yra „tieki pat, kiek ir kumelys“ ir mirisių kartu su kumeliu (LTR 3665/419/). Taigi herojus ir jo kumelys čia suprantami kaip du to paties asmens pavidalai.

Tiek vienam, tiek kitam pasakoje vaizduojamam arkliui, kaip ir pačiam herojui, būdingas žibėjimas, spindėjimas. Kartais sakoma, kad jis yra aukso plaukais, visas baltas, aukso karčiai ir uodega, auksinis, auksuotas ir deimantuotas, baltas, sidabri išmaudytas, atskridęs iš dangaus. Rėtkarčiai pasakoje vaizduojami trys žirgai: sidabrinis, auksinis ir deimantinis. Ir pats pasakos herojus neretai savo spindesį gauna iš arklio. Arkliui patarus, jis išsiauksiu galvą ir ranką, auksas yra tame pačiame kambaryje kaip ir arklys; o kai vietoj arklio yra asilas, tai sakoma, kad herojaus plaukai pasidare auksiniai, apsipylus asilo ašaromis.

Spindėjimas, aukso spalva rodo pasakos arklio, kaip ir paties herojaus, dangišką kilmę, ryši su dangaus sfera. O kadangi herojus pasakoje padeda arkliui – jį šeria, prižiūri, – tai arklys, esantis velnio nelaisvėje, pagal savo statusą, ko gero, užėmė garbingesnę padėti negu herojus.

Isidėmétina, kad kalbant apie velnio nelaisvėje esantiarkli, kartais pabrëziamas, jog tai kumelaitė ar kumelė, o viename kitame, tiesa, labai deformuotame, variante vietoj arklio minima pana (BLP I 156-160), dvi panos (LTR 783/263/), auksinė pana (BLPY II 126-128). Kai ši auksinė pana sušukoja torno galvą, jo plaukai pasidaro auksiniai. Pasakos pabaigoje iš velnio karalystės išvestas arklys dažniausiai virsta žmogum – karaliumi, karalaičiu, karalaite, „pana“ ir kt. Kai kuriuose pasakos variantuose velnio karalystėje vietoj įprasto arklio yra jautis, asilas.

Pasakoje pasitaikantys arklio pakaitalai leidžia manyti, kad čia esama dangiškos kilmės mitinio personažo, išsivaizduojamu čia gyvulio (kumelės,

retkarčias – jaučio, asilo), čia žmogaus (karaliaus, karalaičio ar „panos“, karalaities), čia daugaus šviesulio (sprendžiant iš spindėjimo, aukso spalvos) pavidalu.

Norint atskleisti svarbiausio pasakos herojaus ir arklio prigimti, dar svarbu atkreipti dėmesį į kai kuriuos specifinius šios pasakos bruozus, visi pirma į labai ryškiai joje pasireiškiantį poriskurną ir dvyniškumą. Herojus šioje pasakoje tarnauja dviem ponam (velniui ir karaliui), pas velną jis dažniausiai turi prižiūrēti du gyvulius (arkli ir ožką, arkli ir šuni, arkli ir vilką, arkli ir mešką, arkli ir dramblį, baltą ir juodą arkli, jautį ir asilą). Pats herojus kai kuriuose pasakos variantuose yra dvynys, pusiau dvynys su kumeliuku, o kartais yra net dylikinis – gimęs kartu su kita is vienuoliu brolių. Pasakos pabaigoje kartais atsiranda du karalai (vienu karaliumi tampa pasakos herojus, o kitu atvirsta iš velnio karalystės parvestas arklys), dvi karalaities (vieną laimi herojus, o kita išvaduojama iš velnio).

Kitas specifinis pasakos bruozas, kad ir ne taip ryškiai, simbolinė forma išreikštasis, yra periodiškumas, daugiausia apimantis vienos paros laikotarpį. Pasakos herojus gauna juodą, baltą ir raudoną kepurę (LTR 462/364/), juodą, žilą ir bérą arkli (LT III 527-531), juodus, baltus ir raudonus kareivius (BLP I 97-101). Šie triju spalvų objektai (kepure, arkliai, kareiviai) sietini su trimis laikotarpiais: naktim, diena, aušra. Plg. lietuvių liaudies pasaką „Ragana praryja siuvėjėlę“ (AT 334), kurioje sakoma, kad baltas raitelis ant balto arklio yra raganos diena, juodas raitelis ant juodo arklio – raganos naktis, o raudonas raitelis ant raudono arklio – aušra. Herojus velnio karalystėje arklius turi šerti ryta ir vakarą, ryta ir vakarą jis turi ateiti pas savo arkli ir tarnaudamas karaliui.

Pasakoje pasitaiko užuominų ir apie ilgesnio laikotarpio (savaitės, dylikos dienų, mėnesio, puses metų) periodiškumą.

Sprendžiant iš svarbiausių herojaus ir arklio bruozų (spindėjimo, gražumo, dvyniškumo, žmogaus ir arklio artimumo, ryšio su sodu, obuoliais ir kt.), sie pasakos veikėjai savo kilme yra artimi tokiemis lietuviams giminiškų tautų mitiniams personažams, kaip latvių Auseklis, Dievo sūneliai (Dieva deli), saulės dukrytės (Saules meitas), Ūsinis (Ūsinš), indų Ašvinams (Aśvinau), Aušrinė (Uṣas), graikų Eos (Hῶς), Dioskurams (Διοσκοροῖς), Afrodité (Ἀφροδίτη), romėnų Venera, Aurora ir kt. [4, p. 113-122; 5, p. 449-464; 6; 7, p. 21-42, 417-492; 8, p. 341-355; 9, p. 161-175]. Tačiau tiksliau nustatyti, su kokiais iš minėtų mitinių vaizdinių pasakos veikėjai gali būti sietini ir kaip (tipologiskai ar genetiškai), juoba kokie dangaus kūnai ar gamtos reiškiniai sudarę pamatai jiems atsirasti, šiame tyrinėjimo etape dar sunku, nes patys minėtieji mitiniai vaizdiniai, ypač jų ryšiai su atitinkamais dangaus kūnais ar reiškiniais, dar mažai teištirti. Be to, šie mitiniai vaizdiniai tarpusavyje yra labai panašūs, neretai dubliuoja vienas kito veiksmus. Dar labiau tarpu-

savyje susipynę pasakos veikėjų išorės atributai ir funkcijos. Nėra negalimas ir toks atvejis, kad tas pats dangaus kūnas yra siejamas su keliais mitiniams vaizdiniais ar pasakos veikėjais ir kad vienas veikėjas arba mitinis vaizdinas susijęs su keliais dangaus kūnais. Ir vis dėlto, žinodami visą nagrinėjamos problemos sunkumą ir sudėtingumą, bandysime pateikti vieną iš galimų pasakos veikėjų interpretacijos variantų.

Nustatyti pasakos arklio, esančio velnio nelaisvėje, kilmę padeda tie pasakos variantai, kuriuose jis vaizduojamas kumele ir ypač kur vietoj arklio yra „pana”, „auksinė pana”. Kadangi pasakose paprastai yra vaizduojamas arklys (žirgas), o ne kumelė, tai nukrypimas nuo normos nagrinėjamoje pasakoje, reikia manyti, yra susijęs su šio personažo prigimtimi. Arklio pakeitimas kumele tarsi rodytų, kad šis personažas turėjo būti moteriškos giminės. Kumele arba nepaprastai gražia mergina kitų tautų mitologijoje neretai vaizduojama Aušrinė. Todėl galima prielaida, kad savo kilmę šios pasakos arklys ir yra vienas iš deivės Aušrinės pavidalų. Vargu ar ši arkli galima sieti su Saulės dievu, kaip yra dares W. Mannhardtas (Manhardtas) [10], nes Saulės mitinis įprasminimas indoeuropiečių mitologijoje yra kur kas monumentalėnis, o lietuvių ir latvių tautosakoje ji paprastai išivaizduojama ne mergina, o pagyvenusia, vaikų susilaikusia moterimi [11; 7, p. 183–416; 8, p. 329–336].

Susiejus pasakos velnio nelaisvėje esantiarkli su mitiniu Aušrinės paveikslu, toliau kyla klausimas, su kokiui dangaus kūnu ar reiškiniu šis paveikslas sietinas: ar su Aušros žvaigžde, ar su aušra. Pasakos arklio žibėjimas, spindėjimas, jo lyginimas, gretinimas su dangaus kūnais ir kiti požymiai persa minti, kad vis dėlto pasakos arklio paveiksles daugiau ar mažiau yra apibendrinti kai kurie Aušrinės žvaigždės (Veneros) bruozai. Tačiau atsimintina, kad aušros ir Aušros žvaigždės paveikslai indoeuropiečių mitologijoje dažnai tarpusavy būdavo maišomi [12].

Svarbiausias pasakos herojus pagal savo poriškumą, dvyniškumą, žibėjimą, ryšį su arkliais ir kitus požymius gali būti siejamas su dangiškuoju dievu Dvyniu. Tačiau jo dangišumas, sprendžiant iš pasakos, buvo užgincytas – jis yra priverstas slėpti savo spindėjimą ir neretai ji slepia po nešvariausiomis gyvulio kūno dalimis – pilvu ir pūslė. Tuo tarsi demonstruojamas jo chtonišumas, priklausymas žemės (gyvulių) sferai. Savo dangišką kilmę jis parodo tik atlikęs didelius žygarbius, tarsi praėjės tam tikrą išbandymą. Šis dangiškos kilmės slėpmo (užgincijimo) ir savotiško išbandymo motyvas atskartoja ir kitose nagrinėjamose pasakose.

Susiejus pasakos herojų su mitiniai Dvyniai, ir toliau lieka neaišku, su kokiais dangaus kūnais ar reiškiniais jis galėjo būti siejamas, nes neaiškus pačių dievų Dvynių ryšys su konkreciais dangaus kūnais. Vieni mokslininkai juos sieja su Saule ir Mėnuliui, kiti – su Dvynių žvaigždynu, dar kiti – net su Aušrine ir Vakarine žvaigžde [4, p. 117–

118; 6, p. 15–18]. Kadangi pasakos herojus padeda arkliui, kuris sietinas su Aušrine (žvaigžde), tai tiesmukai galvojant jis pats galėtų būti siejamas su maža, kartu su Aušrine pasirodančia žvaigžde, kurią mūsų liaudis vadina Aušrinės tarnaičiu. „Aušros žvaigždė – kuri pirm saulės spindulio užteka. Ir tą senieji labai daboja, bo ana visados, ta žvaigždė, užteka su savo tarnaičiu [...]” (DSPS 163). Tačiau pasakos herojaus poriškumas, dvyniškumas ir kiti požymiai rodo, kad perspektyviau būtų ieškoti jo ryšio su Dvynių žvaigždynu.

Jeigu velnio karalystėje esąs arklys giminiškas Aušrinės mitiniams personažui, tai nereikėtų visai nuošaly palikti ir to arklio likimo draugo. Kaip jau minėta, jaunuolis, patekęs pas velną, jo tvarė paprastai randa du gyvulius: arkli ir vilką, arkli ir šunį, arkli ir mešką, arkli ir oži, arkli ir slibiną, baltą ir juodą arkli ir t. t. Nors abiejų šių gyvulių likimas yra panašus (jie šeriami jų prigimčiai priešingu pašaru: arklys mėsa, o šuo, vilkas – avižomis), bet aiškiai matyti, kad jie tarpusavyje yra suderinti priešpriešos būdu ir kad antrasis gyvulys (vilkas, šuo, meška, juodasis arklys) yra artimesnis pačiam velnio asmeniui, o vėlesnėje pasakos tradicijoje kartais tiesiog yra

Nekalto Prasidėjimo Marija (Plungės raj., Stalgėnai; meistras ir data nežinomi). – Iš Nacionalinio Lietuvos valstybės ir kultūros istorijos muziejaus (LNM) (EM 10516).

įsivaizduojamas velnio pagalbininku – ant jo velnias vejas pabėgusį su arkliu jaunuoli. Viename pasakos variante neiprastu maistu yra šeriamas arklys ir boba (LTR 260/492/).

Nors vienos pasakos rėmuose aiškiai trūksta argumentų pasiūlyti bet kokiai prielaidai arklio antipodo (vilk, šuns, juodo arklio, bobos...) kilmės problemai spręsti, vis dėlto reikia priminti, kad indoeuropiečiai ir jų kaimynai kartais Vilkų, Vilko žvaigžde, Žvérine, Vaidinga boba ir pan. vadina Vakarinę žvaigždę [13-15]. Todėl kyla minčios, ar tik arklio, balto arklio antipodo vilko, bobos, juodo arklio ir kt. paveikslais néra apibendrinti kai kurie Vakarinės žvaigždės (tos pačios Veneros, tik pasirodančios ne ryta, o vakare) bruožai.

Susiejus arkli su Aušrine, o herojų – su Dvyniais, pirmają pasakos dalį galima kvalifikuoti kaip Aušrinės išsivadavimą iš velnio karalystės, Dvyniams padedant. Kuriam tikslui velnias buvo pagrobės arkli (Aušrinę), pasakoje neužsimenama. Tačiau iš tu variantų, kuriuose velnias pagrobia karalaitę ir laiko ją pavertęs kumele arba tiesiog pas save laiko „paną“, „auksinę paną“, galima numanyti, kad Aušrinė yra pavogta panašiam tikslui, kaip ir žemiškos mitinės būtybės (pvz., lau-

Marija Maloningoji. – Meistras Pranas Kazlauskas (Tauragės aps. Šilalės vls. Kūtynių k., XX a. 2-3 deš.). – Iš LNM (EMM 130).

mės). Vadinas, velnio ir Aušrinės santykiai iš dalies įsikomponuoja į platesnę velnio ir moterų (paprastų ir mitinių) meilės santykijų plotmę [16].

Iškeltąją hipotezę, kad nepaprastas pasakos arklys pagal kilmę galėjo būti zoomorfinis Aušrinės pavidalas ir kad pasakoje atsispindi chtoniškųjų mitinių būtybių (velnio) santykiai su danguaus mitinėmis būtybėmis, paremia ir kitų pasakų vaizdiniais.

Pirmausia minėtina pasaka „Sesuo bėga nuo brolio...“, kurios daugelis epizodų ir kai kurie svarbiausiųjų veikėjų bruožai yra panašūs į nagrinėtosios pasakos.

Kaip apžvelgtojoje pasakoje svarbiausias herojus, pakliuvęs į kitą (velnio) karalystę, randa nelaisvėje užburtą žmogų, su juo bėga, meta paskui save stebuklingus daiktus (šepeči, kamuoļi, rankšluostį ...), kurie virsta miškais, kalnais, vandeniu, o jį begerdamas velnias persprogsta, taip ir čia: pasakos herojé, pakliuvusi į kitą (raganos) karalystę, randa žmogų, su kuriuo bėga, meta paskui save tuos pačius stebuklingus daiktus, iš kurių pasidaro miškas, kalnas, vanduo, o jį begerdama ragana persprogsta. Viename kitame pasakos variante herojé pakliūva ne į raganos, o į velnio karalystę.

Ir šitoje pasakoje į raganos karalystę patekusi mergaitė yra dangiškos prigimties, nors neretai yra vadina raganos dukterimi. Kai kuriuose pasakos variantuose ji vaizduojama „su saule kaktoj, mėnesiu pakausy“, „su saule kaktoj, mėnesiu pakausy, o iš šonų – žvaigždėmis“, auksiniu piršteliu. Kaip yra iprasta dangiškioms būtybėms, ji siuva šilkus arba leidžia juos per langą, veja į kamuoļi, o kartais ir tiesiog yra vadina saulės dukterimi. Ji be galo graži. Pasakos herojé ją ir suranda ieškodama tokios gražios mergaitės, kaip ji pati, arba dar gražesnės, kad patiktu jos broliui, kuris užsinorejo vesti seserį. Sie raganos (saulės) dukters bruožai leidžia ją susieti su Aušrine dar labiau negu arkli pasakoje „Jaunuolis paverstas į arkli“. Tik anoję pasakoje ryškesnis Aušrinės zoomorfinis pavidalas, o čia – antropomorfinis. Tiesa, kai kuriuose pasakos variantuose šméksteli ir zoomorfinis jos pavidalas, tik išreikštasis ne arklio, o paukščio įvaizdžiu. Sugrįžusi pas savo broli, sesuo su raganos (saulės) dukterimi pasiverčia „kanarkomis“, paukščiais, „baltom, gržiom paukštėm“, „gieda“ tarsi paukščiai po obelimi arba paukščiai praneša apie jos grįžimą. Paukščiai padeda mergaitėms ir pabėgti iš ragano (velnio) karalystės. Beje, šių paukščių „kalba“ artima zylės giedojimo imitacijai: „Nekavok, nekavok – pasakyšiu!“ – „Ci-ci-ci, pasakyšiu geram žmogui – paims lopetą, neteks tau!“ – „Viedma ragana ci-zi-plyš!“

Tikriausiai dangiškos prigimties yra ir pati brolio sesuo, atsidūrusi raganos karalystėje, nes ir ji kartais vaizduojama su auksiniu piršteliu, „saule kaktoj, mėnesiu pakausy“, ir beveik visada pabrėžiama, kad ji esanti labai graži.

Sutampa ir atskirios mitinės prasmė turinčios abiejų pasakų detaliés, nors ir vartojamos gal kiek

kitokiuose kontekstuose, būtent: sodas, daržas, darželis. Ankstesnės pasakos herojus dirbo sode, daržely, čia abi mergaitės, sugrįžusios į ši pasaulį pas broli, pasivertusios paukščiais, kapsto daržely gėles, raško darže aguonas, gieda sode po obelimi.

Siai, kaip ir ankstesnei, pasakai būdingas poriškumas ir periodiškumas. Sunkiai išskiriama poračia sudaro brolio sesuo ir raganos (saulės) duktė, kurios yra panašios kaip du vandens lašai. Šioje pasakoje ypač ryškus cikliškumas, apimantis paros ir pusės metų laikotarpį: sesuo į kitą pasaulį nugarimzta rudens ar žiemos vakarą, o sugrįžta su raganos (saulės) dukterimi pavasario ar vasaros rytą.

Sodo, darželio motyvai, poriškumas, cikliškumas ir šiai pasakai ypač būdingas incesto motyvas (brolis nori vesti seserį) sustiprina mintį, kad savo ištakomis pasaka susijusi su dangaus dievybių, pirmiausia Aušrinės, nuotykiais, kad čia, kaip ir anoję pasakoje, yra išlikę mažai deformuotas senesnis mitinis pasakojimas apie dangaus ir žemės mitinių būtybių santykius. Tiktai anoję pasakoje mitinės būtybės daugiau išsivaizduojamos zoomorfiniu (arklio) pavidalu, o šioje – antropomorfiniu ir tik kartais ornitomorfiniu (paukščio) pavidalu (ten Aušrinė ir jos tarnas – arkliai arba arkliams artimos būtybės, o čia – žmonės arba paukščiai); anoję pasakoje tos mitinės būtybės daugiau buvo vyriškos giminės, o čia – moteriškos. Vadinas, pasaka „Sesuo bėga nuo brolio...“ yra tarsi pasakos „Arkliai paverstas jaunuolis“ moteriškoji, žmogiškoji versija.

Pabandžius susieti pasakos „Sesuo bėga nuo brolio...“ herojė su Aušrine, galima mėginti atitinkamai interpretuoti visą pasaką ir atskiras jos detailes, ieškoti joje mitologinių, astronominių mūsų liaudies pažiūrų atspindžių. Tada ypač pasirodo esąs vertas dėmesio pasakoje esantis poriškumas ir periodiškumas. Brolio sesuo pasakoje šaltą rudens ar žiemos vakarą iš lėto, vis kartodama užkeikimus, grimzta į kitą, požemio pasaulį. O šiltą pavasario ar vasaros rytą vietoj savęs į ši pasaulį atveda tokią pat gražią ar net dar gražesnę raganos (saulės) dukterį. Lygiai taip Vakarinė žvaigždė (liaudies mitinėj pasaulėžiuroj siejama su rudeniui ir žiema) vakare grimzta už horizonto, o rytą vėl pateka kaip kita, Aušrinės žvaigždė, kuri yra ta pati Vakarinė, tik dar gražesnė ir malonesnė žmogaus akiai (liaudies pasaulėžiuroj siejama su pavasariu ir vasara). Tačiau, kad brolio sesuo galėtų į ši pasaulį atvesti savo pakaitalą, reikia nugalėti raganą (velnią). Lygiai taip, matyt, buvo tikima, jog norint, kad patekėtų Aušrinė, reikia nugalėti ano – požemio, vandens, tamsos – pasaulio valdovą ar valdovę. Sunku surasti poetiškesnį ir filosofiškesnį Aušrinės – Vakarinės žvaigždės (Veneros) paveikslą už tą, kuris sukurtas šioje, atrodytu, visai paprastoje, buitiškoje lietuvių pasakoje.

Šioje, kaip ir anksčiau apžvelgtoje pasakoje taip pat minimi šunys. Jie paleidžiamai, kad sugautų ir sugrąžintų arba sudraskytų į požemio pasaulį grimztančią mergaitę. Tačiau jie yra drau-

giški mergaitei ir vietoj jos sudrasko kiškį arba lapę. Ar tik mūsų liaudis, pasakodama apie ikan-din brolio sesers (Vakarinės) paleistus šunis, neturėjo galvoje Sirijaus, Skalikų ar kitų, tuoju po Vakarinės danguje pasirodančių žvaigždynų?

Ta pačią konfliktinę dangaus ir žemės mitinių būtybių situaciją, tik kiek komplikuotesnę, galima ižvelgti ir pasakoje „Tikrasis ir netikrasis Ferdinandas“, „Auksa paukščio ieškojimas“.

Atpažinti veikėjų dangišką kilmę pasakoje „Tikrasis ir netikrasis Ferdinandas“ irgi padeda jų žibėjimas, spindėjimas. Pasakos herojus, jodamas keliu, randa šviečiančią aukso plunksną, pasagą ir kasą, kurias paima su savim. Igiję šiuos daiktus, herojus tarsi ikyja teisę į asmenis, kuriems šie daiktai priklauso ir kuriuos jie lyg simbolizuoja. Todėl toliau pasakoje jis sekmingai suieško aukso paukštį, arkli ir pana. Šių veikėjų dangiškumą rodo ne tik jų žibėjimas. Pavyzdžiu, auksinis paukštis yra lyginamas su žvaigžde, jo plunksna – su saule. Norėdamas ji surasti, herojus eina pas Dievą ir jo sūnų Ménulį klausti, kur jo ieškoti, o norėdamas pagauti, turi ant kito paukščio nugaros pakilti labai aukštai, nuskristi į „padange“, į „dangų“. Paukštis laikomas aukso narve, aukso girioj, geria medų.

Mitinėms dangaus būtybėms ypač artima aukso pana, kuri kituose pasakos variantuose kartais vadinama paprastai *merga*, *pana*, *grazia*, *šviesia pana*, *karalaite*, *graziausia karalaite*, *jūros karalaite*, *saulės mergaitė*. Jai gimus, tris dienas nesvietė saulė ir dvi naktis mėnulis, nes ja grožėjosi (DSPS 86–89, 201–205). Ji daug gražesnė už saulę, todėl saulė tris dienas neužteka, i ją žiūrėdama (LTR 10a/68/), arba yra priversta nusileisti, kai iš jūros ji pakyla (LTR 10b/157/). Kai ji kelia puotą, saulė su mėnesiu užtemsta (DPM 79–82), o kai nuskesta marėse, žemėje prasideda liūdnos dienos (DSPS 317–321). Pasakos herojus ją palaiko antraja saule (DSPS 309–313), ieško jos pas saulę (LTR 358/608); jos kasa šviečia kaip mėnuo (DSPS 75–78); ji „su tokiais plaukais, kaip saulė“ (DSPS 309–313); ji gražesnė už saulę (LTR 10b/242/) ir t. t.

Tačiau iš šių pasakos variantų matyti, kad, būdama artima saulei, ji netapatinama su saule. Kartais net pabrėžiama, kad „tai ne saule“ (DSPS 310). O iš tokų pasakos variantų, kuriuose jos tėvu laikomas Mėnuo (LTR 724/91/), o ji pati vaizduojama nepaprasto grožio merga, kuriai vakare pakilus iš marių, saulė turi nusileisti (LTR 10b/157/), kuri, saulei leidžiantis, su savo seserimis šoka iš marių į aukštį, gaudydamos saulės spindulius (DSPS 75–78), kurią herojus ryta ir vakarą mato antros saulės pavidalu ir kurios plaukas iš jūros didžiausia žvaigžde atispindindanguje (DSPS 309–313), kurią herojus pagauna prieš aušrą (S̄SLP 109–116), – galima numanyti, kad ši pasakos veikėja yra sužmoginta Aušrinė – Vakarinė. Su Aušrine ją susiejo ir A. J. Greimas, nagrinėdamas vieną šios pasakos variantų [1].

Teiginį, kad pasakoje pavaizduota pana ištakomis susisielia su antropomorfiniu Aušrinės pavi-

dalu, galima pagrįsti daugeliu argumentų. Beveik visuose pasakos variantuose ji pargabenama iš jūrių, marių. O dangus (ypač nakties) lietuvių ir kitų baltų mitinėje poetinėje tradicijoje neretai yra išivaizduojamas jūra, mariomis [5, p. 452; 7, p. 281–282] (plg. lietuvių mīslės: „Vidury marių, virkščių saujele. – Sietynas“; „Paukštė šmaukštė per marias lėkė, o uodega gvoltu rėkė. – Debesys ir griaustinis“. LT V 455, 457). Kartais per jūrą ši pana plaukia laivu, pasakos herojus pas ją irgi plaukia laivu arba ant arklio griaucių, kurie nuo marių vidurio pavirsta auksiniu laivu. Laivais plaukioja, juos stato arba mazgoja daugelis dangiškos prigimties latvių mitinių personažų: Saulė, Saulės dukterys, Dievo sūneliai, Auseklis ir kt. (BW 335–388; EK 465–479). Ši pana kartais gaunama maudyklėse (LTR 10a/46/). Latvių mitologinėse dainose ypač dažnai kalbama apie Saulės, Saulės dukryčių maudymąsi jūroje (BW 335–388; EK 465–479).

Ypač vertas dėmesio pasakos panos „kraitis“. Jūroje ji turi jaučių ir karvių, arklių ir kumelių bei kitų gyvulių. Gabenama į ši pasaulį, ji išbarsto savo karolius, nuskandina žiedą arba skrynutės raktus. Išdomiausia, kad kai kuriuose pasakos variantuose raktai jūroje yra nuo skrynutės, kurioje užrakinta pati pana, arba sakoma, kad pana užaugusi skrynioje, kad jos skrynia yra raudona, o joje sudėtos baltos „stangos“. Ši pasakos pana gali būti identifikuojama su lietuvių liaudies mīslėmis pana, kuri irgi gano versiukus, paberia karolius, pameta žiedą arba raktus. (pvz.: „Panelė karolius paberbė“; „Mergaitė, į pirtį eidama, karolius paberia, o išeidama susirenka“; „Ganė pana teliuks/ Ir pametė rakčiukus./ Kai saulutė užtekėjo,/ Rakčiukai atsirado“; „Éjau per lieptus - / Pražudžiau raktus./ Ménulis pažibino,/ Saulelė rado“. – Rasa. LT V 463–464; „Pamečiau žiedą/ Po variniu tiltu./ Atmirado ménuso,/ Sugaišino saulė – Rasa“. LSLT 601). O kadangi ši pana savo „karolius“ išbarsto auštant, prieš dieną ir šalia jos dažnai minimas Ménulis ir Saulė, kurie, pavyzdžiui, latvių mitologijoje beveik visada minimi kartu su Aušrine, tai ji gali būti siejama su Aušrine. Susieti šią lietuvių liaudies mīslę „paną“ su Aušrine skatina udmurtų, kažkada buvusių rytinė baltų kaimynų, analogiškos mīslės, kuriose mergaitė, pametusi raktus, tiesiog yra vadinama Aušrine (УФ 254), ir baltarusių rugiapijūtės dainos, kuriose Aušrinė taip pat pameta raktus, o juos randa Ménulis („Пара, жонки, у двор ицци, / Згубила зара ключы [...] Месяц ишоў, ключы нашоў“ - ЖП 156). Nagrinėjamają pasaką su panašiomis lietuvių mīslėmis yra susieję ir patys tautosakos pateikėjai arba užrašinėtojas (žr. DSPS 201–205).

Tačiau šioje pasakoje Aušrinę galima atpažinti ne tik žmogišku ir kai kuriuose variantuose astraliniu pavidalu, bet ir zoomorfiniu. Tik pradėjus skaityti pasaką, į akis krinta aiškus ryšys tarp herojaus rastos aukso plunksnos, pasagos ir kasos, o vėliau – tarp jo surastos aukso paukštės, arklio ir panos. Visi jie tokios pat dangiškos prigimties, visi saugomi kitoje, ne šioje karalystėje, o neretai

ir toje pačioje vietoje, visi pavagiami iš to paties arba bent jau panašios prigimties šeimininko.

Epizoduose apie aukso plunksnos, pasagos, kassos radimą ir aukso paukštės, arklio ir panos pargabenimą jaučiamie pasakų itin mėgstamą poetinę priemonę – veiksmo sutrejiniamą, siekiant didesnės veiksmo įtampos (plg. tris kartus dažnai pasikartojančią kovą su trigalviais, šešiagalviais ir devyniagalviais slibiniais). O išygamasis objektas savo kilme yra panašus, tik pasirodantis skirtingu pavidalu (kaip tos pačios kilmės yra trigalvis, šešiagalvis ar devyniagalvis slibinas). Vadinas, aukso paukštis ir arklys pasakoje tikriausiai yra zoomorfiniai to paties personažo – Aušrinės pavidalai. Užtat neretai arklys čia yra moteriškos gimines (kumelė).

Visi šie trys objektai (paukštis, arklys, panelė) kartais pasakoje išyjami tuo pačiu būdu. Vienuose pasakos variantuose herojus skaniai gérimalis nulgirdo paną, o kituose – paukštį; vienuose herojaus arklys su kitais arkliais grumiasi, norédamas pagauti arklių, o kituose – paną. Tuose pačiuose variantuose papuošalais ir audeklais (gelumbė) sugundomas ir paukštis, iš pana. Neretai arklys, o kartais ir paukštis laikomi panos nuosavybe. Kai vieno varianto pabaigoje herojus su laimėta pana keliasi į jos „karalystę“, kartu vyksta pana, paukštis ir arklys (SSLP 109–116). Atskiruose pasakos variantuose paukštis lyginamas su pana. Pavyzdžiui, karalius išako herojui suieškoti paną „tokie poikoma kap tas paukštis“ (DPM 7–9). Kad šioje pasakoje vaizduojamai panai yra išprastas arklio pavidalas, rodo gana archaiškame, dar gerai išlaikejiusime pirmykštę mitinę prasmę variante pasitaikanti išsidėmétina detale, į kurią jau yra atkreipęs dėmesį ir A. J. Greimas [1, p. 137]: pasakos herojui, norinčiam paminti paną „su tokiais plaukais kaip saulė“, šiaurės vėjas pataria, perplaukus marias, užsisesti ant jos „kaip ant arklio“. O kad paukštis savo ruožtu, kaip ir pana, gali būti siejamas su Aušrine, irgi rodo tokiai tarsi nieko nesakanti detalė. Viename archaiškame Rimšės apylinkėse užrašytame variante herojus, norédamas pagauti paukštį, ištiesia gelumbės audeklą ir ant jo papila kanapių. Kai atskrenda aukso paukštis, pats audeklas jি prispaudžia (LTR 724/16/). Zinodami, kad aušra lietuvių mitinėje poetinėje tradicijoje kartais yra išivaizduojama audeklu (plg. mīslė: „Mélynu mesta,/ Rudu ataus-ta, – Aukso peiliu rėžta. – Aušra“. LT V 451), netgi gelumbė (plg. liaudies dainos palyginimai „Aušta aušrelė kaip gelumbelė“ – LDK Š 767) ir kad Aušrinė (žvaigždė) visada pasirodo aušros (spalvoto dangaus) fone, aukso paukščio atskridimą ir sulaikymą ant gelumbės pasakoje galime gretinti su Aušrinės (žvaigždės) pasiodymu ryto aušros fone.

Pasakos herojus savo kilme ir daugeliu kitų požymių irgi yra panašus į pasakos „Jaunuolis paverstas į arkli“ herojų. Neretai jis gimsta ne-paprastu būdu, tarsi be tévo: yra išperinamas iš kiaušinio, randamas pamestas, bevaikiams seneliams ar nelaimingai merginai Dievo duotas, pa-

gimdytas „panos“, karalaitės be vyro, išsupamas iš kultuvės. Dažnai gimsta ne vienas, o kartu keturi, šeši, devyni, dvylika, trylika, trisdešimt ar dar daugiau vaikų. Be to, herojus kartais yra tarsi dvynys su savo arkliu: kai tévai jį iš kultuvės išsupa, kūtėj tuo pačiu metu atsiranda kumeliukas, jis yra rastas viename maiše su kumeliuku arba su kumeliuku kartu buvo paliktas miške, kumeliukas iššoka iš jo bambelės mazgiuko. Jeigu kumeliukas negimsta kartu su herojumi, tai jī krikštatévis nulipdo iš vaško, jis iššoka iš krikštatévio duoto obuolio. Jei herojus turi tévą, tai šis kartais, vos gimus sūnumas, pabėga, miršta, ir vis tiek herojus auga be tévo. Tik ką gimės herojus retkarčiais nešamas skandinti, tévas jī pritrenkia malkomis. Dél bandymo nužudyti ar kitų priežascių iš pradžių jis būna kuprotas, šlubas ar kitaip deformuotas, bet pasakos pabaigoje, atlikęs didelius žygarbius, tarsi patyręs išbandymą, tam-pa gražiu jaunikaičiu.

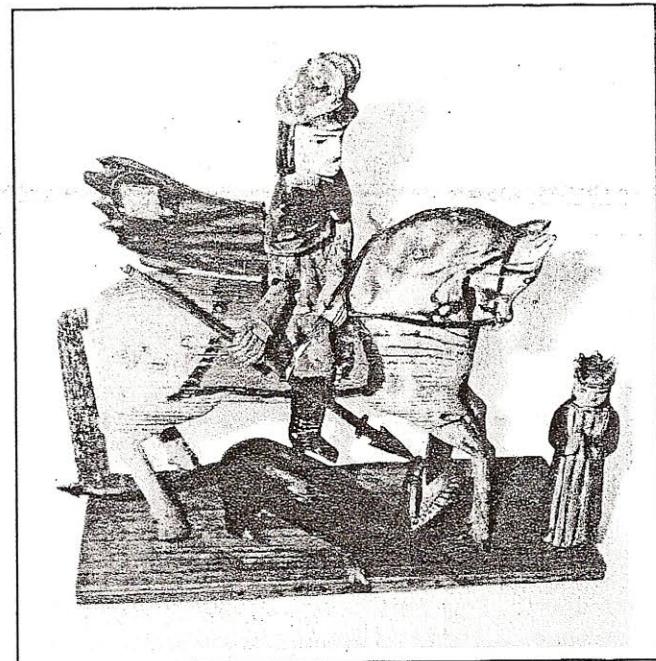
Iš vienos kitos, tiesa, labai menkos užuominos pasakos herojų galima susieti ir su dangaus sfera. Kai kuriuose variantuose pažymima, kad jis iki dvidesimt vienerių metų augo danguje (LTR 462/416/). Jis, kaip ir kiti jo broliai, esas siete (rétyje) išaugintas (LMD I 849/1). O sietas mūsų liaudies yra siejamas su dangumi (plg. mīslę „Pilnas rétis trupinių. — Dangus ir žvaigždés“. LT V 449. Vienas žvaigždynas Lietuvoje net yra vadina-mas Sietu, Sietynu).

Ir savo darbais šios pasakos herojus yra panašus į pasakos „Jaunuolis paverstas į arkli“ herojų. Daugumoje pasakos variantų jis prižiūri, šeria, valo karaliaus arklius. Kartais, kaip ir anojė pasakoje, jis yra tarno tarnas: vežėjo pagalbininkas, savo brolių tarnas, dirba sode arba daržely. O neretai jis dirba vežėju.

Kituose pasakos variantuose pasitaiko užuominų, leidžiančių su dangaus sfera susieti ir herojaus arkli. Jī herojui kartais duoda pats Dievas (LTR 462/416/); jis yra nulipdomas iš vaško, atskridęs iš dangaus, atsiradęs iš aukso obuolio. Kartais ir jis pats yra auksinis, aukso plaukais ir deimanto karčiai, gautas iš auksinės kumelės, iš kumelės aukso karčiai, sidabro uodega.

Pagal poriškumą, dvyniškumą, artimumą arkliams ir paukščiams, ryšius su dangaus sfera ir daugelį kitų požymių pasakos herojus, kaip ir anksciau nagrinėtos pasakos, gali būti siejamas su dangiškuoju dievu Dvyniu. Ši spėjimą ypač paremia užuominos, kad herojus yra išsiritęs iš kiaušinio, nes indoeuropiečių mituose dievai Dvyniai dažnai buvo siejami su paukščiais, o kartais net išsivaizduojami išperinti iš paukščių kiaušinių [17]. Tačiau herojaus dieviškumas, kaip ir anojė pasa-kokoje, tarsi užgincijamas (jis laikinai vaizduojamas šlubas, kuprotas), ir jis turi patirti didelius iš-bandymus.

Šiai pasakai, kaip ir anksciau aptartosioms, būdingas periodiškumas. Pana ir jai artimas paukštis bei arklys susiję su periodiškumu, apimanciu paros laikotarpi, o pasakos herojus — su periodiškumu, apimanciu didesnį laiko tarpat.

Šv. Jurgis (Plungės raj. Žlibinų apyl. Vydeikių k.; meistras ir data nežinomi). — Iš LNM (EMM 55).

Pasakoje vaizduojama, kaip vienas paukštis (arklys ir pana) pasirodo vakare, kitas — apie pu-siaunaktį, o tikrasis — prieš dieną (SŠLP 109—116). Panašus periodiškumas išreiškiamas ir simbo-lių kalba: pasakos herojus, plaukdamas upe, pri-plaukia juodą dvarą, iš kurio išeina juoda pana, raudoną dvarą, iš kurio išeina raudona pana, ir pagaliau — baltą dvarą, iš kurio išeina balta pana (LTR 366/151/). Kumelę iš jūros herojus pa-gauna „prieš ausrą“ (LTR 686/44/). Panai kartais irgi būdingas poriškumas: ji pasirodo visai tokia, kaip ir jos tarnaitė (BLPY III 200—203), kaip ir jos sesuo (LMD I 133/206/).

Pasakos herojui ir jo broliams būdingą pe-riodiškumą netiesiogiai tarsi parodo jų kilmę. Pasakos herojus dažnai yra kilęs iš dvylirkos, devynių, septynių, kartais — iš trisdešimties ar dar daugiau brolių. Žinant, kad išprastinis daugelio ki-tų pasakų brolių skaičius yra trys arba du, dësniską nukrypimą nuo normos galima laikyti specifi-niu pasakos bruožu, susijusi su veikėjų prigim-timi. O kadangi tié patys skaičiai yra vartojami skaičiuojant laiką (dvylika mėnesių, septynios sa-vaitės dienos, trisdešimt mėnesio dienų ir t. t.), kyla mintis apie pasakos brolių kiekio panašumą su laiko matais. Panašumą leidžia įžiūrėti ypač tie pasakos variantai, kuriuose broliai yra išperi-nami iš medyje, lizde, rastų paukščio kiaušinių, nes lietuvių mitinėje poetinėje tradicijoje metai išsivaizduojami arba medžiu su lizdais ir paukščiais („Stovi medžias [ąžuolas] su dvylika šakų, ant kiekvienos šakos — po keturis lizdus, kiekviename lizde — po šešis vaikelius ir septinta motina. — Méniesiai, savaitės, dienos“. LT V 469), arba tie-siog paukščiais („Dvylika štarelių, / Penkiasdešimt karvelių, / O trys šimtai drabnų paukštelių. — 12 mėnesių, 50 savaičių ir 300 dienų“. LT V 470).

Šis, kad ir neryškus pasakos veikėjų periodiškumas iš dalies padeda nustatyti, su kokiais dangaus kūnais jie galėjo būti siejami. Pana galėjo būti siejama su periodiškai kiekvieną rytą pasirodantį šviesuliu (Aušrine), o herojus – galbūt su periodiškai viename iš mėnesių pasirodantį Zodiako žvaigždynu (ko gero – Dvyniai).

Stengiantis atsekti pasakos veikėjų kilmę, reikšmingi yra muzikos, sodo (obuolių), nepaprastų (svaigijų) gérimus, gyvojo bei gydanciojo vandens ir kiti motyvai, dažnai pasitaikantys variantuose. Pana iš jūros neretai išviliojama muzika, ji pati gražiai dainuoja, šoka. Pasakos herojus pakely randa pamestą armoniką, kuria arklys ragina paimiti, groja smuiku. Ragana turi „muziką”, kankles, smuiką, kurie patys groja.

Aukso paukštė neretai yra pagaunama sode, kartais sode pagaunama ir pana. Kai kuriuose pasakos variantuose herojaus arklys atsiranda iš obuolio, o pats herojus dirba sode arba daržely, saugodamas avižas, įsilipa į obelį.

Pasakos pana ir paukštis mėgsta svaigiuosius gérimus arba saldžią arbata, todėl herojus neretai juos ir sugauna nugirdęs. Svaigiuosius gérimus mėgsta ir ragana; ji turi stebuklingą ąsotį, iš kurio galima visus dyvilyka metų girdyti, turi arbatus, kurios juo daugiau geri, juo labiau nori. Kartais pasakoje stebuklingą ąsotį, iš kurio galima visus dyvilyka metų girdyti, turi arbatus, kurios juo daugiau geri, juo labiau nori. Kartais pasakoje minimas gyvasis bei gydantysis vanduo, kuriuo patepus atgyja papjautas arklys arba pats herojus. Gydomąją galią turi ir herojaus pagalbininkas arklys: jam papūtus ar tik pažiūrėjus į virintą pieną, herojus nesuverda, o nužudytas – vėl atgyja.

Dainavimas, stebuklingi šaltiniai, nepaprasti gérimai, kaip ir anksčiau jau paminėtas sodas bei obuoliai, daugelio indoeuropiečių mitologijoje yra siejami su Aušrine, Dvyniais ir jiems giminiškomis mitinėmis būtybėmis [4, p. 113–122; 9, p. 161–164; 18, 19].

Vadinasi, ir šioje pasakoje galima įžiūrėti Aušrinę ir dangiškos kilmės herojų. Tačiau pati kova su chtoniškaisiais veikėjais dėl Aušrinės, Aušrinės išvadavimas ir pargabenimas į ši pasaulį pasakoje yra kiek užmaskuotas, sunkiau pastebimas, nes, paviršutiniškai žiūrint, Aušrinė pasakoje ne išvaduojama, o pagrobiamą. Tačiau, kad ir labai keista, grobiama Aušrinė (pana, paukštis) pasakoje, beveik nesipriešina. Herojus pasakoje dažniausiai turi kovoti ne su pana, paukščiu ar arkliu, o su karaliu geležiniu nagais, Kaulo boba, ragana, černauninke, raganynu, kurių valdžioje yra pana, arba kitais jūros arkliais. O jei paukštis, pana ar arklys ir priešinasi herojui, tai tik todėl, kad jie yra „užkeikti”, ir, kaip pasakose esti iprasta tokiais atvejais, priešinasi savo išvaduotojui. Ir tik tada, kai herojus įveikia užkeikimo galią, jie paklūsta jam, dékoja už išvadavimą. Neretai sakoma, kad pana yra uždaryta kalne, nuskendusi jūroje, užrakinta pas raganą skrynioje, jūroje, uždaryta pragare ar tiesiog yra mirusi ir patekusi į „kitą svetą”. O jei pasakoje tiesiogiai ir neminimas panos, paukščio ar arklio laikytojas, kova

su juo, tai jis galima atsekti iš kai kuriuose variantuose pasitaikančių prasmingų detalių. Pavyzdžiui, pasakos herojus, norėdamas surasti pana „su tokiais plaukais kaip saulė”, nuvyksta į salą, kurioje randa beržinį kelmą (DSPS 309–313), norėdamas pagauti aukso paukštį, ant vieno kelmo padeda medaus puodą, o ant kito – deguto (SSLP 109–116). Kelmo paminėjimas šiose situacijose tarsi rodytų, kad pana ir paukštis yra mitinės būtybės, kuria simbolizuojama kelmas, žinioje.

Kova su chtoniškos prigimties veikėjais, išvaduojant pana (paukštį ar arkli), pasakoje yra neryški todėl, kad ši epizoda tarsi dubliuojama kova su ragana, norėjusia nužudyti brolius. Idomu, kad ragana turi lygiai tiek dukterų, kiek yra brolių (dyvilyka, devynias, septynias, o kartais – trisdesimt, šimtą vieną, šimtą šešias ir t. t.). O jeigu broliai kad ir labai neryškiai asocijuavosi su tam tikrais laikotarpiais (mėnesiais, savaitėm, dienom...), tai su panašiais laiko tarpais asocijuojasi ir raganos dukterys, tik atvirkšciai tvarka: jei brolius galima susieti su dienom, tai raganos dukteris – su naktim. O susieti leidžia pasakos epizodas, kuriame broliai guldomi į vieną lovą su raganos dukterimis, nes paros lietuvių liaudies mitinėje poetinėje tradicijoje kartais yra įsivaižduojamos kaip vienoje lovoje begulų asmenys (plg. „Septynių tetulės vienoj lovoj guli. – Savaitė“. LT V 470), o naktis – kaip akla duktė („Močia didelė, / Tėvas dar didesnis, / Sūnus sukčius, / Duktė žabala. – Žemė, dangus, vėjas, naktis“. LT V 455). Broliai su raganos dukterimis guldomi ne bet kaip, o pagal griežtą tvarką: broliai „nuo krašto“, o raganos dukterys „nuo sienos“, arba ant brolių galvų uždedamos baltos ar raudonos kepuraitės, raudonos ar baltos „stangos“. Brolių guldymas „nuo krašto“, pažymėjimas jų baltomis ar kitomis kepuraitėmis atskiria juos nuo raganos dukterų, kaip dienas nuo naktų. Vadinas, raganos dukterų išžudymą, o brolių išbégimą į ši pasaulį iš dalies galima traktuoti kaip perėjimą iš nakties į dieną. O jeigu taip, tai tolesnis susitikimas su Aušrine pasakoje yra gana logiškas ir pagriostas.

Kad kova su ragana, norinčia išžudyti brolius, dubliuojama kovą dėl aukso panos (paukščio ir arklio), rodo tie variantai, kuriuose ieškoma pana kaip tik yra raganos, Kaulo bobos ar dar kitais vardais vadintinos mitinės būtybės žinioje. Bégdamas iš raganos karalystės, pasakos herojus su savo broliais kartais vartoja tokias pat savigynos priemones, kaip ir pasakose „Jaunuolis, paverstas į arkli“, „Sesuo bėga nuo brolio...“: meta paskui save šepetį, galastuvą, rankšluostį ar kitus kokius stebuklingus daiktus, iš kurių pasidaro miškas, kalnas, upė. Bégimas iš chtoniškosios mitinės būtybės pasaulio ir magiškų priemonių, iš kurių atsiranda sunkiai įveikiamos kliūtys, metimas, kaip jau yra pastebėjęs suomių folkloristas A. Aarnė, yra būdingas daugeliui pasakų su auksinių plaukų motyvu [2, p. 94–105, 118–120]. O tai irgi iš dalies rodo, kad mitinės būtybės, iš kurių pasaulio bégama, šiose pasakose yra panašios prigimties.

Pasakoje „Aukso paukščio ieškojimas“ at-

sikartoja daugelis pasakos „Tikrasis ir netikrasis Ferdinandas” epizodą, abiejose pasakose yra beveik ta pati archainė mitologinė medžiaga, tik savaip perkurta, pritaikyta prie kiek įvairuojančių pasakų siužetų.

Pasakoje „Trys auksiniai sūnūs” naujų duomenų nagrinėjamai temai nedaug ką berasime, bet jি įdomi kitu požiūriu. Ji rodo, kaip atskirose pasakose, panaudojant tą pačią senąjį mitinę medžiagą, yra akcentuojami vis kiti jos aspektai. Be to, ja remiantis, galima bandyti sukonkretninti priežastis, dėl kurių velnias arba jam artimos kitos chtoniškos mitinės būtybės pagrobia dangiškos prigimties moteriškiasios būtybes.

Pasakos „Trys auksiniai sūnūs” centre yra stebuklingi vaikai, gimę su saule kaktos, ménésiu pakaušy, o aplink (iš šalių, smilkiniuose) žvaigždémis (visi žvaigždëti, visi žvaigždémis nusagstyti); rečiau gimę su saule kaktos, ménésiu pakaušy, o viršugalvy Sietynu, kaktos ménésiu, o aplink žvaigždémis, saule kaktos, ménésiu pakaušy, o akse žvaigždémis, aukso plaukais, šilkiniuose plaukučiais, sidabriniais danciukais, ménésiu kaktos, saule pakaušy, ant bevardžio piršto žvaigžde vakarine ir t. t. Šių vaikų ryšys su dangaus sfera neabejotinas. Kartais akcentuojamas tų dangiškų vaikų porišumas ir dvynišumas: motina pagimdo du nepaprastus vaikus, dvynukus, du nepaprastus vaikus, o vieną paprastą. Porišumas pasakoje pabrëžiamas ir kitais atvejais. Karalius, norédamas sužinoti tiesą, padeda skaičiuoti dvi statines riešutų arba pastato dvi statines: vieną pilną riešutą, o kitą tuščią. Nepaprastas vaikas visada riešutus skaiciuoja po porą („du riešuciū“), avis, palaižiusi sudegintų lovų pelenus, atsiveda du ériukus ir t. t. Kartais vaizduojama dvylika nepaprastų vaikų.

Dangišumas, porišumas, dvynišumas ir kiti požymiai šios pasakos vaikus, kaip ir apžvelgtųjų pasakų herojus, skatina sieti su dievais Dvyniais.

Nemaža bendrų bruožų su anų pasakų moterimis turi ir šios pasakos nepaprastų vaikų motina. Pasakos pradžioje ji su savo seserimis vaizduojama prie vandens, kur dažnai velėja žlugtą, skalbia, kartais maudosi, nori, kad jas laivu perkeltų per vandenį, ravi arba rauna linus, ravi darželį, siuva savo pirkelėje. Jos ryši su dangaus sfera rodo gebėjimas gimdyti nepaprastus vaikus (su saule kaktos, ménésiu pakaušy, žvaigždémis aplink). Vienam kitame pasakos variante ji net vaizduojama aukso plaukais (BLPY I 149–153; LTR 262/55/). Kaip ir analogiškos anų pasakų veikėjos, ji kartais išivaizduojama nepaprastai graži.

Minėtieji bruožai nepaprastų vaikų motiną suartina su mitiniu Aušrinės personažu. Ši artimumą dar sustiprina jos vaikų susiejimas su Dvyniais, nes dievai Dvyniai indoeuropiečių mitologijoje kartais yra laikomi Aušrinės vaikais (plg. senųjų indų Ušas – dievų Ašvinų motiną [20]). Tačiau nepaprastų vaikų motina pasakoje yra vaizduojama kartu su savo seserimis. Vienais bruožais visos trys seserys yra labai panašios (visos kartu sudaro baigtinę, mitologiskai pras-

mingą būtiniausių žmogaus reikmių – maitinimo, rengimosi, giminės tėsimo – tenkinimo kompleksą: viena gali vienu rugio grūdu išmaitinti visą karalystę, antra – vienu lino valaknu aprenkti, o trečia – gimdyti nepaprastus vaikus), tačiau kitais – skiriasi. Kitos dvi seserys neturi dangiškų bruožų (negali gimdyti vaikų su dangaus šviesuliais), kartais netgi priešingai – vaizduojamos kaip kenciančios raganos.

Ir anksciau aptartose pasakose Aušrinės tipo veikėjos retkarčiais buvo vaizduojamos su savo seserimis, tarnaitėmis arba kitokiomis mergaitėmis. Tai leidžia manyti, kad senojoje mitologijoje Aušrinė šeimos požiūriu nebuvo vienija ir kad jos seserys daugeliu požiūrių, ko gero, buvo jai priešingos arba šis personažas buvo gan įvairialytis, susiejantis savyje kartais visai priešingus požymius.

Pasakoje „Trys auksiniai sūnūs” kartojasi daugelis motyvų, būdingų anoms pasakoms, būtent: sodo (medžio), darželio, muzikos, dainavimo, gydomojo šaltinio, nepaprasto paukščio ir kt. Šie motyvai patvirtina prielaidos, kad svarbiausieji pasakos veikėjai ištakomis yra susiję su mitiniais Dvynių ir Aušrinės personažais, teisingumą.

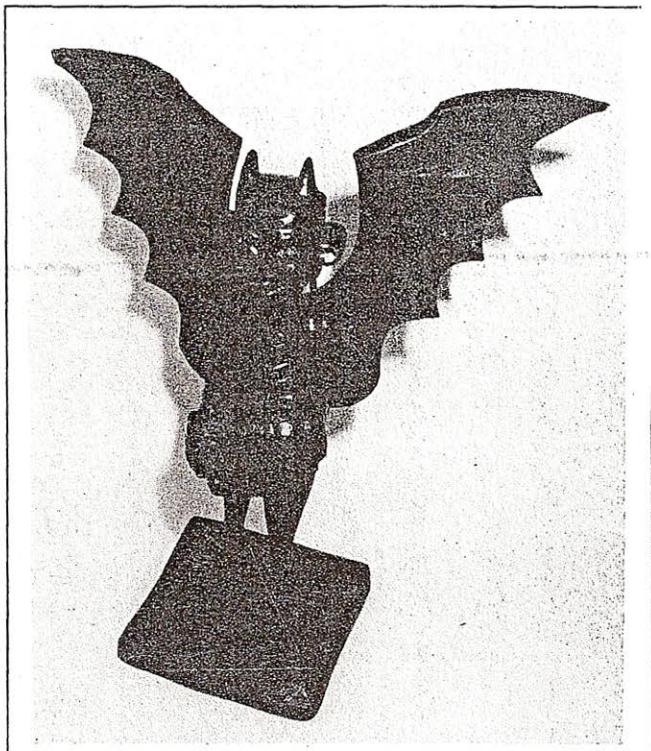
Ypač dažnai pasakoje „Trys auksiniai sūnūs” pasitaiko sodo (medžio) motyvas. Nepaprastų vaikų motina pasakos pradžioje ravi darželį, paleidžiamam ant jūros vaikui įdedamas aukso obuolys, trim aukso obuoliais priviliojamos trys bandžiaiš paverstos ir ant aukso lento iš manias paleistos nepaprastos mergaitės, ant vandens paleistus nepaprastus vaikus randa sodininkas. Iš salą, kurioje gyvena ištrenta motina, vaikas stebuklingu būdu perkelia obelį kilometro platumo ir aukštumo, kurios viršunėj karalaitis sėdi, o aplink vienuoliaka paukščių gieda, sidabro ir aukso sodo, aukso obelį su aukso obuoliais, sodo su stebuklingu žvériuku, ažuolą su dvylika šakų, medį su stebuklingu paukščiu ir t. t. Nepaprasti vaikai, žvejo, sodininko, elgetos išauginti, išitaiso gražų sodo, vyksta iš stebuklingą sodą parsigabenti gedančio, gedančio ir grojančio, gydančio medžio, aukso medžio. Pasakoje vaizduojamas medis yra išlaikęs daug pasaulio (kosminio) medžio, kuriuo buvo reiškiama viso pasaulio struktūra, bruožų.

Su stebuklingo sodo (medžio) motyvu pasakoje susiję gaivinanciojo, gydančiojo vandens ir muzikos motyvai. Po stebuklinguoju medžiu yra šaltinis, blizgantis geltonas upelis, gyvybės vanduo, auksinis vanduo, kuriuo pašlakscius, akmenimis paversti žmonės vėl atgyja.

Stebuklingo sodo medžių šakos apkabinėtos skambančiais „kankolėliais”; pats medis, kurio šaką vaikai parsigabena iš savo sodo, kaip rodo jo pavadinimas, dainuoja (gieda) ir groja. Saloje esantis ažuolas pats groja, prie jo šakų yra pritvirtinta dvylika varpų, kurie skambina visokiais balsais, kokie tik pasaulyje girdéti. Vienamje saloje esančio aukso obuolių sodo kampe yra pasakos sekamos, kitame – mīslės menamos, trečiame dainos dainuojamos, ketvirtame – giesmės giedamos. Stebuklingame sode yra „žvériukas”, kuris, aukštyn lipdamas, dainas dainuoja, žemyn leisdamasis

„Žemaicių bicsas“. — Meistras Juozas Paulauskas (Kretingos aps. Darbėnų vls. Grūšlaukės k., 1925 m.). — Iš LNM (EM 8702).

Velnius. — Meistras Vladas Petruolis (Telšių raj. Jonapolės apyl. Baltininkų k., 1960 m.). — Iš LNM (EM 6557).

istorijas pasakoja, paukštis, kuris, aukštyn skrisdamas, „gadžinkas“ gieda, žemyn leisdamasis — pasakas seka. Ten dylikia muzikantų dieną naktį groja ir t. t.

Leškant pasakoje mitinio Aušrinės personažo relikty, reikšmingas yra laivo, tilto, perlų, karolių, audinių (ypač gelumbės) ir kitų realių minėjimai.

Laivu karalaitis atsigabena tris seseris, norinčias už jo ištekėti, seserį, žadančią gimdyti nepaprastus vaikus; laive motina su nepaprastu vaike paleidžiama į jūrą, laivu į salą pas motiną su nepaprastais vaikais atplaukia karaliaus žmonės, laivu su vaikais ji grįžta pas karalių. Laivą pasakoje kartais pakeičia skrynia, kubilas, statinė, stiklo statinė, stiklo skrynia, kurioje į vandenį paleidžiami ką tik gimę nepaprasti vaikai, arba statinė, stiklinė dėžė, stiklo karstas, kuriame į jūrą, marias paleidžiama nepaprastų vaikų motina su jauniausiuoju sūnumi. Sūnui pasirąžius, išispurus į dugną, statinė trūksta, ir motina su sūnumi išlipa į salą. Plaukimas statinėje ir jos trūkimas pasakoje yra ypač daug sakanti detalė, nes dangaus šviesulių (visų pirmą saulę) pasirodymas lietuvių liaudies mitinėje poetinėje tradicijoje kartais yra siejamas su statinės, lentos trūkumu, skilimu, plyšimu (plg. mīses: „Gale lauko bačka trūko. — Saulė užtekėjo“. — „Aukslo lenta praskilo, / visas svietas sukilo. — Saulė užtekėjo“. JMK 9; LT V 451).

Pasakoje kartais taip pat vaizduojama, kad nuo salos iki karaliaus rūmų padaromas tiltas, auksinis tiltas, auksu, sidabru ištaisytas, šalyse

deimantais išgražintas tiltas, kuriuo motina supaprastais vaikais sugrižta į tévo karalystę.

Ypač verta dėmesio ta pasakos vieta, kurioje kalbama apie karolius ir perlus. Stebuklingajam paukščiui patarus, nepaprasti vaikai savo darže išaugintą agurką pripila karolių, perlų ir padeda jį atvykusiam karaliui valgyti. Pasakoje taip daroma, norint nustebinti karalių. O kai karalius imasi stebėtis, stebuklingasis paukštis pasako, jog dar labiau reikia stebėtis, kad karalius nepažista savo tikrų vaikų, ir atskleidžia jam visą tiesą. Karoliai ir perlai pagal senesnę mitinę logiką, matyt, buvo nepaprastų vaikų motinos ženklas, simbolis, kurį karaliui reikėjo atpažinti. O apie jų ryšį su Aušrine jau kalbėta anksciau.

Visi šie motyvai ir įvaizdžiai sustiprina mintį, kad nepaprastų vaikų motina, nors pasakoje išvaizduojama gan buitiškai, vis dėlto tolimumis ištakomis susisiekia su Aušrine. Padarius šią priešlaidą, suprantamesnė darosi kai kurių svarbiausią šios pasakos motyvų prasmę.

Vienoje iš šios pasakos lietuviškų versijų vaizduojama, kaip žvejo, sodininko ar elgetos išgelbėti ir užauginti nepaprasti vaikai vyksta ieškoti tiesos, giedančio, kalbančio, išmintingai kalbančio paukščio; gydančio, auksinio ar dar kitokio medžio ir žibancio, geltonojo, deimantinio vandens. Šie objektai yra būtini, norint, kad karalius sužinotų tiesą ir į savo rūmus vėl susigrąžintų nepaprastus vaikus ir jų motiną. Šių trijų objektų ieškojimas ir pargabenimas primena anksčiau aptartose pasakose pavaizduotą aukso paukščio, ark-

lio ir panos ieškojimą bei pargabenimą. O visi tie objektai anose pasakose buvo susieti su skirtingais to paties mitinio personažo (Aušrinės) pavidalais. Bene su tokiu pat reiškiniu susiduriame ir šioje pasakoje. Stebuklingasis paukštis, medis ir vanduo yra trys to paties personažo manifestacijos. Kad geltonasis, žibantis vanduo yra vienas iš Aušrinės reiškimosi būdų, jau yra konstatavęs ir A. J. Greimas [1, p. 159–160].

Ir kitoje lietuviškoje šios pasakos versijoje susiduriame su panašia situacija. Kad išaiškėtų tiesa ir karalius į savo rūmus parsigabentų motiną su nepaprastais vaikais, jauniausias sūnus į salą, kurioje jis gyvena su savo motina, turi atsigabentį stebinantį medį (ąžuolą su dyliką šaką, grįžantį ąžuolą, ąžuolą su žvakutėmis ir skambučiais, aukso obeli, obeli kilometro aukštumo ir platumo, aukso bei sidabro sodus, sodą arba medį su giedančiu ir pasakojančiu žveriuku); gyvulį (padangėmis skraidančią auksinę kiaulę, kiaulę, kuri sunuki aria, kojomis akeja, kuriai iš spenų kvečiai byra, ant uodegos galo visą laiką gėlės žydi, kulių, kuris pats aria, akeja, pjauna, mala ir visam vaiskui duoną duoda; jauti, ant kurio vieno rago didžiausias miestas, o ant kito – jūra) arba dar kitą koki nepaprastą objektą.

Idomiausia, kad tarp kitų nepaprastų objektyų saloje minima ir pati motina su vaikais, kuriuos į salą atsigabena jauniausias sūnus. Tuo pasakoje minimi nepaprasti objektai tarsi sugretinimai: su motina ir jos vaikais. Ypač toks sugretinimas jaučiamas kalbant apie nepaprastą medį (plg.: ąžuolas su dyliką šaką – motina su dyliką vaikų. SSLP 148–156). O viename iš pasakos variantų tiesiog vaizduojama, kad ant kilometro platumo ir aukštumo obelis giedantys paukščiai yra nepaprastai motinos vaikai.

Kaip anose pasakose, norint pargabenti Aušrinę į šią karalystę, reikėjo sugebėti paminti aukso paukštį, arklį ir paną, taip šioje pasakoje, norint pargabenti motiną, reikia suieškoti anksčiau išvardytus objektus. Ir tik tada, kai jie suieškoti, karalius į savo rūmus parsigabena nepaprastus vankus ir jų motiną.

Jei padarytoji prielaida teisinga, tai šioje pasakoje galima atsekti naujų mitinio personažo, kuri mes linkę laikyti Aušrine, bruožų. Sprendžiant iš pasakų, šis personažas buvo įsivaizduojamas ne tik kumelės (arklio), karvės (jaučio), bet ir kiaulės (kuilio) ir svarbiausia – medžio, turinčio pasaulio (kosminio) medžio bruožą, pavidalu. O tai visai nestebina, nes daugelio tautų mitologijoje po pasaulio medžiu prie stebuklingojo šaltiniu dažnai yra vaizduojamos moteriškos mitinės būtybės, o kai kurie mokslininkai mano, kad seniai ir pats pasaulio medis buvo įsivaizduojamas moterim [21–22]. Šią moterį – medį linkstama sieti su daugelio tautų mitologijoje nesunkiai rekonstruojama Didžiaja deive – dievų motina. I ši personažą, ko gero, nueina ir Aušrinės tolimiausios ištakos.

Velnio arba jam artimus kitos chtoniškos mitinės būtybės personažas, konfrontuojantis su dan-

giškos kilmės veikėjais, šioje pasakoje dar sunkiau apčiuopiamas negu anksčiau aptartosiose. Jo pėdasakus irgi galima įžiūrėti net kelių veikėjų parveiksluose. Tuose pasakos variantuose, kuriuose nepaprastų vaikų motina su jauniausiu sūnumi atsiduria saloje, toks velniui artimas yra senio (nereitai vaizduojamo trimis asmenimis) personažas. Tas senis turi nepaprastą lazda, lazda, terbą ir kirvuką, dvi terbās ir bizūną, skrynelę, „dekiuką“ ir kepuraitę. Jo, kartais net vadinamo Dievu, chtonišumas neabejotinas. Jis labai senas, žilas, guli ant žemės, yra įklimpęs į žemę. Gudrumu sūnus tuos daiktus iš senio atima, o jis patį kartais užmuša. Nugalejės senį, sūnus, senio daiktų padedamas, į salą perkelia jau minėtą stebuklingają medį, kiaulę ir visus savo brolius, o tada karalius juos kartu su motina parsigabena į savo karalystę. Vadinasi, užmušti senį arba gudrumu atimti iš jo nepaprastus daiktus yra svarbiausia, būtina motinos (Aušrinės) sugrąžinimo sąlyga.

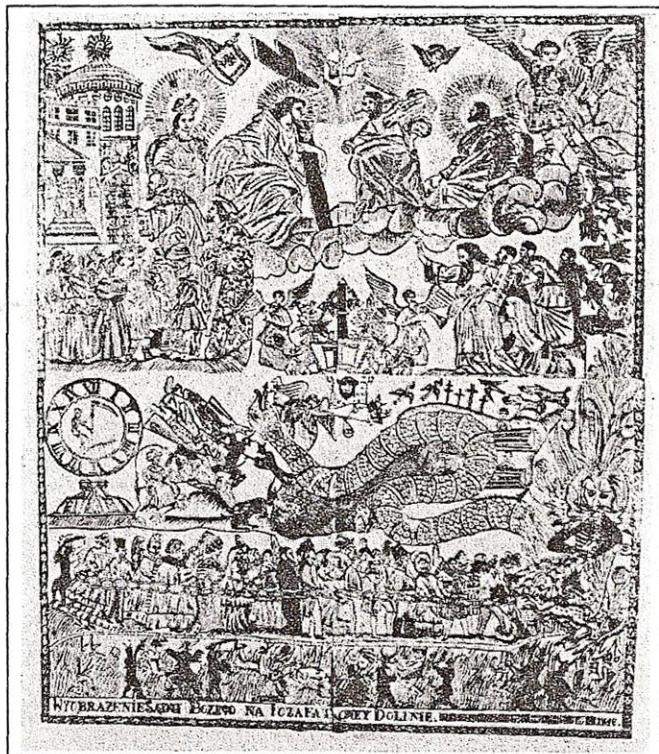
Senelis, apželęs senis, apželęs senelis ant kelmo, „dedukas ant kelmo“ yra vaizduojamas ir tuose pasakos variantuose, kuriuose nepaprasti vakių eina ieškoti stebuklingo paukščio, medžio ir vandens, be kurių neįmanoma į karaliaus rūmus pargabenti motinos. Ir čia išėkomi stebuklingejų objektai yra senelio valdžioje. Gudrumu bei parslaugumu jauniausioji duktė juos pargabena pasave.

Tačiau ir vienoje, iš kitoje pasakos versijoje susidūrimui su seniu neskiriamu didesnio démesio. Antrojoje versijoje iš antagonistu jis jau yra virtęs paprasciausiu padėjėju – kelio rodytuju. O svarbiausiu nepaprastos motinos ir jos vaikų priesininku, dėl kurio jie buvo ištremti ir patyré visus vargus, pasakoje vaizduojama arba jos pavydžios, kartais vadintinos raganomis seserys, arba karaličio motina, kartais irgi vadintama ragana, pamote, arba toliau nuo karaliaus dvaro gyvenanti ragana. Ragana kartais sulyginama su velniu (LTR 2442/417).

Velnio arba jam artimų kitų mitinių personažų blankumas aiškintinas tuo, kad daugiausiai démesio pasakoje skiriamas ne dangiškos kilmės moteriai ir jos santykiams su chtoniškomis mitinėmis būtybėmis, o jos vaikams.

Vaikai šioje pasakoje patiria ypač daug vargo. Tai todėl, kad jų tėvui neteisingai pranešama, jog vietoj laukų dangiškų bruožų (saulės kaktų, mėnesio pakaušy, žvaigždžių smilkiniuose) jie turėtų chtoniškuosius (esą pusiau žmonės, pusiau šunys, nei gyvuliai, nei žmonės, kad jų kaktų esąs vilkas, meška pakaušy, o iš šalių kiškiai, kaktų meška, pakaušy šuva, iš šonų po katę ir pan.) arba dangiškieji vaikai tiesiog pakeiciami šunimis, katėmis, žalčiais. Tariamas gimusių vaikų chtonišumas sukelia itarimą, kad motina yra santykiai vusi su chtoniškomis mitinėmis būtybėmis. Nors pasakoje tiesiog apie tai neužsimenama, bet sprendžiant iš senojo mitinio supratimo, toks chtonišku vaikų atsiradimo aiškinimas galėjo atrodyti visai logiškas ir pagristas.

Tai leidžia pasakoje įžvelgti atšvaitus seno,

„Paskutinis teismas“ (Biržai; meistras ir data nežinomi).
— Iš Kauno M. K. Čiurlionio muziejaus.

daugeliui indoeuropiečių tautų žinomo mito apie dangiškoje šeimoje įvykusį meilės konfliktą [23] ir to konflikto padarinius — vaikų tikrinimą [24]. Vadinas, pasakoje patiriamus vaikų vargus iš dailies galima laikyti tam tikru jų bandymu, tikrinimu, ar jie yra dangiškos, ar chtoniškos prigimties. Panašaus bandymo pėdsakai gana akivaizdūs. Vai-kai yra metami į vandenį (statinėje, skrynutėje, pintinėje paleidžiami į jūrą, upę, ežerą), į tvar-tus, žudomi ir kasami į žemę, deginami. Užkasti į žemę vaikai atsišaukia obelyje ir kriausėje, iš jų padarytose lovose, érikuose; tada obelis ir kriausé nukertamos, lovos sudeginamos, ériukai papjauna-mi. Tačiau motina, paukštė, véjas nepaprastus vaikus vis tiek atgaivina arba motina juos vél iš naujo pagimdo.

Daugkartinių vaikų žudymą ir jų atgimimą nauju pavidualu galima gretinti su „lino kančia“: lino kasimu į žemę (séjimu), kirtimu (rovimu), metimu į vandenį (merkimu), deginimu (džiovini-mu pirtyje) ir t. t. Tolima siužetinė paralelė tarp nepaprastų vaikų (ypač jauniausio) ir „lino kanki-nimo, žudymo“ gali būti ne tik išorinė. Pasakos pradžioje visos trys seserys kartais rauna, ravi linus, kanapes; viena iš seserų vienu lino pluoštu žada aprenti visą karalystę, vietoj nepaprasto vaiko padedama kultuvė, kuria skalbiams lininiais audiniai, ir t. t.

Tekstai apie tam tikrų augalų (kanapių, linų, apynių...) „kančią“, tam pačiam augalui gaunant vis naują pavadalą, mokslininkų kaip tik yra sie-jami su minetu mitu apie dangiškoje šeimoje įvy-kusį meilės konfliktą ir to konflikto padarinius — vaikų bandymą [25]. Idomu, kad linas mitinėje

lietuvių liaudies kūryboje ypač dažnai yra išivain duojamas pasaulio medžiu [26]. Pasaulio medži relikta lengvai atsekami ir šioje pasakoje.

Kaip matėme, tam tikrą išbandymą (pažemi-nimą) patyrė ir svarbiausieji pasakų „Jaunuolis paverstas į arkli“, „Tikrasis ir netikrasis Fer-dinandas“, „Aukso paukščio ieškojimas“ herojai.

Visos šios reikšmingos sasajos paremia ank sciau pareikštą mintį, kad velnio santykiai su dangaus mitinėmis būtybėmis (pirmiausia Aušrine) yra panašūs kaip ir su chtoniškosiomis. O jei ma nytime, kad chtoniškosios mitinės būtybės (pvz. laumės) yra kilusios iš dangiškių, tai šitas teiginys būtų savaime aiškus, nereikalaujantis net atskiro pagrindimo. Be to, šios sasajos leidžia padaryti prielaidą, kad daugelio indoeuropiečių tautų senieji mitai apie griausmo dievo ir jo priesinko kovą, apie dangaus dievų šeimoje įvykusį konfliktą ir dievus Dvynius sudarę vieną visumą, į kurią juos jungė to paties būrio veikėjai ir nuo-sekliai išplėtota įvykių grandinė. Visų tų mitų nuolaužų apsciai užsiliko lietuvių folklore. Jie pamažu atskleidžia analizuojant velnio santykius su Perkūnu ir kitomis mitinėmis būtybėmis. Matyt, velnias baltiškose minetu mitų versijose vaidino vieną svarbiausių (nors ir ne pačių garbiniausių) vaidmenų.

Apžvelgus pasakų „Jaunuolis, paverstas į arkli“, „Sesuo bėga nuo brolio...“, „Tikrasis ir netikrasis Ferdinandas“ ir „Trys auksinai sūnūs“ lietuviškus variantus, galima padaryti išvadą, kad jie yra degradavę archaiški mitiniai pasakojimai apie tai, kaip dangiškos kilmės veikėja, ištakomis susisiekianti su mitiniu Aušrinės personažu, yra iš-vagama, pagrobiamą iš anos — velnio, raganos — karalystės ir pargabenamą į šį pasaulį. Kad prie-siški dangiškos veikėjos ir chtoniškų mitinių būtybių santykiai, tos dangiškos veikėjos pagrobimas ir išvadavimas nėra tik pasakų pasaulio dalykai, rodo ir archaiškas tikėjimas, užrašytas lietuvių tautosakos pateikėjo ir rinkėjo V. Bakučio. Kai kuriais nors metais nepasirodanti Aušros žvaigždė, tai senieji žmonės saka: „Kada ana jau leidosi į vakarus už vandenį didelių, teip ten yra baisios didelės raganos pri tų vandenų marės ir tyko su savo maišu tą žvaigždę Aušrinę pagauti ing savo maišą. O kad kuriai raganai pasiveda pagauti besileidžiant į mares, teip ta ragana tą Aušrinę žvaigždę laikanti pas savęs tame maiše cielus metus. O kada jau ištrüksta panevalia iš to maišo, tada vėlei sau pateka ir iš naujo eina savo keliu“ (DSPS 163–164).

Velnio ir raganos pasitaikymas panašiose na-grinetų pasakų situacijoje, kovos su jais epizodų dubliavimasis rodo šių personažų artumą ir tam tikrą sinkretizmą. Nagrinėtose pasakose išryškėja istoriniu požiūriu įdomus mitologijos periodas, kai senajam matriarchatiniam raganos vaizdiniui yra suteikiama kitokia prasmė ir jis keičiamas jaunesniu patriarchatinės epochos velnio vaizdiniu.

Dangiškos kilmės moteriška veikėja kartais dar pasitaiko ir kitų pasakų viename kitame variante. Pavyzdžiu, aukso plaukais mergaitę, vėjo padeda-

mas, pagrobia „bernas” viename pasakos „Trys seserys nelaisvėje” (AT 311) variante (LMD III 197/204/). Viename pasakos „Kelionė į kitą pasauly” (AT 465C) variante kareivui senelis išperša Saulės, Mènesio ir žvaigždžių seserį (LTR 356/184/), kitame – Saulės dukterį (LTR 284/546/), o dar kitame – tiesiog pačią Aušrinę žvaigždę (LTR 3109/72/). Ši žmona, kaip ir pasakos „Tikrasis ir netikrasis Ferdinandas” herojus, irgi siunciama pas Saulę sužinoti, kodėl ji buvo užtemusi (LTR 356/184/, 3109/72/). Idomu, kad abiejose pasakose susiduriame ir su velniais. Pasakoje „Trys seserys nelaisvėje” pats mergaitės vagiantis asmuo kartais yra vadintamas velniu, o pasakoje „Kelionė į kitą pasauly” nepaprasta žmona žino ir savo vyru pataria, kaip nuyviki į velnų karalystę. Tai irgi rodo, jog teisinga yra prielaida, kad čia nagrinėtose pasakose atsiispindėjė jau transformuoti, priderinti prie stebuklinių pasakų poetikos senieji mitiniai Aušrinės ir velnio santykiai. Tačiau minėti kitų pasakų variantai su dangiškos kilmės veikėjais yra pavieniai, todėl jie plačiau nenagrinėjami. Tokių pavienių variantų gali pasitaikyti ir kitų tipų pasakose.

ŠALTINIAI: AM – Arājs K., Medne A. Latviešu pasaku tipu rādītājs. – Rīgā, 1977.

AT – The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchenarten (FF6 No. 3) / Translated and enlarged by S. Thompson. FF Communications. – Helsinki, 1961. – No 184.

BLPY – Lietuviškos pasakos yvairios/ Surinko dr. J. Basanavičius. – Chicago, 1903-1905. – D. 1-4.

BW – Barons K., Wissendorfs M. Latvju dainas. – Petrogradā, 1915. – T. 5.

DPM – [Daukantas S.] Pasakas Massiū surasztitas 1835 metuose apigardosi Kretiu, Palongos, Gundēnēs // Lietuvių tauta. – 1932. – Kn. 4, sas. 3. – P. 1-114.

DSPS – Pasakos, sakmės, oracijos / Surinko M. Davainis-Silvestraitis; Paruošė B. Kerbelytė ir K. Viščinis. – V., 1973.

EK – Latvju tautas dainas / Redigejis prof. J. Endzelīns; Sakārtojis R. Klaustiņš. – S. 1. – Rīgā, 1928.

JMK – Mīslų knyga: Lietuvių mīslų rinkinys (su viršum 1000 mīslų) / Surinko ir paaškino K. Jurgelionis. – Chicago, 1914.

Krz. – Krzyżanowski J. Polska bajka ludowa w układzie systematycznym. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962-1963. – T. 1-2.

LDK .Š – Misevičienė V. Šeimos dainos: Lietuvių liaudies dainų katalogas / Redaktorius A. Jonynas. – V., 1982. – T. 5.

LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai, esantys Lietuvos mokslų akademijos Lietuvių literatūros ir tautosakos institute / Katalogo rengėja B. Kerbelytė.

LPKK – Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo kartoteka, esanti Lietuvos mokslų akademijos Lietuvių literatūros ir tautosakos institute / Katalogo rengėja B. Kerbelytė.

LSLT – Smulkioji lietuvių tautosaka XVII-XVIII a. Priežodžiai, patarlės, mīslės / Paruošė J. Lebedys. – V., 1956.

LT – Lietuvių tautosaka/ Vyr. red. K. Korsakas. – V., 1962-1968. – T. 1-5.

LTR – Lietuvos mokslų akademijos Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraščias.

SSLP – Šiaurės Lietuvos pasakos / Surinko M. Slančiauskas; Parengė N. Vélius ir A. Seselskytė. – V., 1974.

BKH - Baag L. G., Beresovskiy I. P., Kabashnikov K. P., Novikov H. B. Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка. - Ленинград, 1979.

УФ - Удмуртский фольклор: Загадки. - Ижевск, 1982.

ЖП – Жінціялія пеңсі / Уступны артыкул, укладанне, сістематызацыя тэкстау і каментары А. С. Ліса; Уступны артыкул, укладанне і сістематызацыя напевай В. І. Ялатава-Мінск, 1974.

LITERATŪRA: 1. Greimas A. J. Apie diëvus ir žmones: Lietuvių mitologijos studijos. – Chicago, 1979; 2. Aarne A. Die magische Flucht: Eine Märchenstudie. – FF Communications. – Helsinki, 1930. – Nr. 92; 3. Progn B. Я. Исторические корни волшебной сказки. - Ленинград, 1946; 4. Keith A. B. The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads. – Cambridge; London, 1925; 5. Sinaiskis V. Latviesu poētiskie darbas vērojumi // Latvju tautas dainas. – Rīgā, 1928; 6. Ward D. J. The Divine Twins: An Indo-European Myth in Germanic Tradition. – Berkeley; Los Angeles, 1968; 7. Biezaus H. Die himmlische Götterfamilie der alten Letten. – Uppsala, 1972; 8. Biezaus H. Baltische Religion // Strömb, Biezaus. Germanische und Baltische Religion. – Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz, 1975; 9. Trenčen-Valdaphelis I. Mitologija. – V., 1972; 10. Mannhardt W. Die lettischen Sonnenmythen // Zeitschrift für Ethnologie. – 1875. – Bd. 7. – S. 214, 225; 11. Balys J. Saulinės dainos // Girntasai kraštas. – 1943. – Nr. 31. – P. 95-107; 12. Иванов В. В., Топоров В. Н. Индоевропейская мифология // Мифы народов мира: Энциклопедия. - Москва, 1980. - Т. 1. - С. 529; 13. Slavénas P. Žvaigždės. – K., 1948. – P. 55-57; 14. Литовский катихисис Н. Даукши / По изданию 1595 года, вновь перепечатанный и снабженный объяснениями Э. Вольтером. - Санкт-Петербург, 1886. - С. 177; 15. Карпенко Ю. А. Названия звездного неба. - Москва, 1981. - С. 56, 66, 69, 80; 16. Zr. Vélius N. Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaullis: Folklorinio velnio analizė. – V., 1987. – P. 139-162; 17. Vélius N. Mitinės lietuvių sakmės būtybės: Laimės. Laimės. Aitvarai. Kaukai. Raganos. Burtininkai. Vilk-takiai. – V., 1977. – P. 176, 178; 18. Лосев А. Ф. Афродита // Мифы народов мира. - Т. 1. - С. 132-136; 19. Штереман Е. М. Венера // Тенрат. - С. 229-232; 20. Елизаренкова Т. Я., Топоров В. Н. О древнеиндийской Ушас (*Uṣas*) и ее балтийском соответствии (*Ūsiṇś*) // Индия в древности. - Москва, 1964. - С. 71; 21. Holmberg U. Der Baum des Lebens. - Helsingfors, 1922. - S. 83-98; 22. Иванов В. В. Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от *ásva* - "коњ": жертвоприношение коня и дерево *áśvattha* в древней Индии // Проблемы истории языков и культуры народов Индии. - Москва, 1974. - С. 75-76; 23. Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей: лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. - Москва, 1974. - С. 17-26; 24. Судник Т. М., Цивъян Т. В. К реконструкции одного мифологического текста в балто-балканской перспективе // Структура текста. - Москва, 1980. - С. 242; 25. Цивъян Т. В. "Повесть конопли": К мифологической интерпретации одного операционного текста // Славянское и балканское языкознание. - Москва, 1977. - С. 305-317; 26. Vélius N. Senovės baltų pasauležiūra: Struktūros bruozai. – V., 1983. – P. 179.

1993. 10. 28